

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

НАУКОВІ СТУДІЇ

ВИПУСК 9

МИКОЛАЇВ – 2012

Засновники видання:

Чорноморський державний
університет імені Петра Могили

Інститут української
археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського
Національної академії наук України

Видання засновано у 2008 р.

Свідоцтва про державну реєстрацію
серія КВ № 14511-3482Р видано
Міністерством юстиції України
від 15.09.2008 р/;
серія КВ № 15567-4039ПР видано
Міністерством юстиції України
від 07.07.2009 р.

Збірник друкується як фахове
видання, згідно з рекомендаціями
ВАК (бюлетень № 1-05/2 від
10.03.2010 р.)

Адреса редколегії:

вул. 68 Десантників, 10,
м. Миколаїв, 54003

Тел.: (0512) 76-55-99;

(050) 820-57-26;

факс: (0552) 46-51-94.

E-mail: avi@kma.mk.ua,

e.sinkevych@gmail.com

Головний редактор:

Сохань Павло Степанович – доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України, директор Інституту української
археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН
України (м. Київ).

Редакційна рада:

Клименко Леонід Павлович – доктор технічних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки, ректор Чорноморського державного
університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Мецианінов Олександр Павлович – доктор педагогічних наук,
професор, проректор з наукової роботи Чорноморського державного
університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Дарієнко Василь Миколайович – доктор історичних наук,
професор Херсонського економіко-правового інституту (м. Херсон);

Маврін Олександр Олександрович – кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник, заступник директора Інституту
української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського
НАН України (м. Київ).

Редакційна колегія:

Багмет Михайло Олександрович – доктор історичних наук,
професор, Заслужений діяч науки і техніки, проректор з науково-
педагогічної роботи та питань розвитку, завідувач кафедри
державної політики та менеджменту Чорноморського державного
університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Колісниченко Анатолій Іванович – доктор історичних наук,
професор кафедри політичних наук Чорноморського державного
університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету
імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Чорноморського державного університету імені Петра Могили
(м. Миколаїв);

Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук, професор
кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Чорноморського державного університету імені Петра Могили
(м. Миколаїв) – *заступник головного редактора наукового фахового
збірника «Історичний архів. Наукові студії»;*

Сінкевич Ірина Юріївна – заступник начальника відділу
використання інформації документів Державного архіву Херсонської
області – *відповідальний секретар редколегії наукового фахового
збірника «Історичний архів. Наукові студії».*

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради
Чорноморського державного
університету імені Петра Могили від
12.04.2012 р., протокол № 8

рішенням вченої ради Інституту української археології та
джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії
наук України від 12.04.2012 р., протокол № 3

Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ
ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 9. – 188 с.

Збірник містить публікації історичних джерел, джерелознавчих та історіографічних
досліджень, статей з актуальних проблем історії України та всесвітньої історії, міжнародних
відносин, історії історичної науки, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Мова видання: українська, російська, польська, англійська.

*Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів,
залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті,
достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не
приймаються. При передруку публікацій посилання на «Історичний архів. Наукові студії» обов'язкове.*

ISSN 2077-5709

@ ЧДУ ім. Петра Могили, 2012

@ автори статей

СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОНАВЧОЇ ДУМКИ ТА ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В ІДЕЯХ ПИЛИПА ОРЛИКА

Відображенням складності українського образу світу є правова система держави, яка віддзеркалює основні труднощі, що характеризують суспільне життя. Розглянуто розвиток правових ідей в Україні, що призвели Пилипа Орлика до створення першої Конституції в Європі, що зафіксувала концепції, до яких світ доростає лише на сьогодні, коли метою права, його змістом стає неповторність буття кожної людини, її цінність.

Ключові слова: держава, ідеї, право, правова система, конституція, влада.

Отражением многогранности украинского видения мира есть правовая система государства, которая отображает сложности, что характеризуют общественную жизнь. Рассмотрено развитие правовых идей в Украине, которые привели Филиппа Орлика к созданию первой в Европе Конституции, что отразила концепции, к которым человечество приходит лишь сейчас, когда целью права, его сущностью становится непревзойденность каждого человека.

Ключевые слова: государство, идеи, право, правовая система, конституция, власть.

The state legal system, reflecting the main difficulties of the social life, is the regeneration of the complexity of Ukrainian image of the world. Development of the legal ideas in Ukraine led Pylyp Orlyk to the creation of the first constitution in Europe that fixed conceptions, which the whole world reaches only today, when the aim of the right, its content are connected with the uniqueness of each human being.

Key words: State, idea, right, legal system, constitution, power.

Звертання до минулого України, яке ми спостерігаємо у наші дні, цілком виправдане. Адже ні історії, ні культури свого народу ми не маємо. Це пов'язане з тим, що Україна впродовж 700 років була у складі інших держав, в основному як нація колонізована. Тому вся її духовна культура була підпорядкована інтересам колонізаторів і отримала відповідно відцензоване відображення, яке відтворювало духовність крізь бачення панівної над нею нації. І лише на сьогодні ми маємо право побачити власну культуру своїми очима [1, с. 3].

Можна погодитися з відомим твердженням В. Винниченка, що історія України «неможливо читати без брому». Як і в інших народів, які перебували у становищі підлеглих, підкорених, у ній багато гіркої і трагічної. Тому часто у сучасному висвітленні історії духовного

буття українців протягом сторіч домінує песимістичне світобачення [1, с. 3].

Варто звернути увагу на інший бік цього питання. Якщо за сторіччя поневолення українці зберегли себе як націю, свою мову, свою самобутність, то це свідчить про велику духовну силу народу, який не тільки зберігся, але й створив цінності, що збагачують світову культуру.

Таким аспектом є проблема особистості. Як відомо, лише починаючи з ХІХ ст., ця проблема набуває помітного звучання у духовній культурі європейських народів.

«Від Котляревського, Гулака, Малинєвського через «братчиків» до нашого часу включно українська інтелігенція, за винятком кількох бунтарів, страждала і страждає на культурне позадництво. Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здатний тільки повторювати зади,

мавувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку» [7, с. 471].

Сказане М. Хвильовим і на сьогодні звучить цілком сучасно – адже у тих спробах економічної, політичної і духовної розбудови постійно проголошується «позадництво», коли «за звичкою» продовжують українські державні та політичні діячі озиратися на «російського диригента» [1, с. 7].

Відлунням цієї рабської невільничої психології є непереборне тяжіння частини населення України до «сильної руки», яка хоч і буде владарювати, але, одночасно буде управляти, спрямовувати. Скерувувати, залишивши на долю українців лише роль послушенства. Звідси – сумніви і страх перед європейськими цінностями, що є цілком закономірним, оскільки саме ці цінності стверджували самостійну відповідальність і рішучість щодо власної держави, народу та й свого власного буття, інакше кажучи. Ту саму громадянську позицію, яку сповідують народи Європи, особливо ті, що не були скалічені тотальним диктатом радянської системи, або ж недовго перебували під її тиском [1, с. 7].

Відродженням складності українського образу світу є правова система держави, яка віддзеркалює основні труднощі, що характеризують суспільне життя.

Адже ще в дохристиянській і додержавні часи певні правові норми були сформульовані у такій пам'ятці національної культури як «Велесова книга», і вже тут зафіксована основна ідея конституційних пошуків на землях України – орієнтація на моральні цінності добра, справедливості, істини. Все це виступає у формі закону, який регулює поведінку та вчинки людей, сам же закон, накреслений у звичаях, зафіксований в письменах «Велесової книги» [2, с. 145]. Крім закликів до єдності та поваги до традицій, помітне у цій пам'ятці різко негативне ставлення до греків. Це абсолютно недопустимо у літературі християнській, де Візантія та Греція є найвищим авторитетом. Шанобливе ставлення до пантеону язичницьких богів незаперечно свідчить про те, що «Велесова книга» є пам'яткою дохристиянської епохи. Головний мотив твору – заклик до єдності

русів, їх вірності своїй землі, своєму народові [2, с. 148].

Тому одна з найдавніших землеробських культур, так звана трипільська, виникає раніше, ніж грецька та єгипетська, де, як зазначають сучасні вчені, близько VII тисячоліття до н. е. А в III тисячолітті виникають протослов'янські племена, які були «мовними предками слов'ян», межі якої, відповідно до твердження чеського вченого Л. Нідерле, охоплювали на заході Верхню та Середню Віслу, на півночі – Прип'ять, на північному сході включала пониззя Березини і Десни, по Дніпру доходило до гирла р. Сули. На півдні рубіж праслов'янського світу йшов від Дніпра й Росі до верхів'їв Південного Бугу, Дністра, Пруту та Сену.

Визнання слов'янської прабатьківщини надзвичайно важливе, оскільки дає змогу зафіксувати наявність на цьому терені, починаючи з трипільських часів, автохтонного населення. А це, своєю чергою підкреслює неперервність історичного зв'язку нинішніх українців з прадавніми трипільцями і дає підставу стверджувати, відповідно до новітніх археологічних даних, що вже в III тис. до н. е. на території України відбувається перше державне утворення на кшталт Крито-Мікенської культури [1, с. 13].

Переживши численні завоювання – від скіфів, сарматів і до готів, гунів та аварів включно, в V – на початку VI ст. слов'янське плем'я полян розпочало об'єднання слов'янських племен. Це і було започаткуванням проукраїнського етносу, який почав називатися Русь, а з XI ст. все частіше вживається інша назва – Україна, що походить від слова «край», тобто територія мешкання того народу, який проживає на цій землі.

Таким чином, про український етнос виникає в кінці V – на початку VI ст., прабілоруський і прановгородських – у VIII ст., промосковський (проросійський) – у XI – XII ст.

У селянському середовищі, яке на той час домінувало на землях України, виробляються певні риси ментальності, в першу чергу орієнтовані на індивідуалізм (на відміну від російського «общинного колективізму») і породження тими багатими ґрунтами, які сприяли індивідуальному господарюванню [3, с. 155].

Не останню роль у становленні індивідуалізму відіграв і той факт, що, перебуваючи на кордоні між Європою і Азією, на перехресті шляхів, а значить, і нападницько-військових, праукраїнці здавна, аж до XVIII ст., виходили орати свою землю зі зброєю при боці. Більше 2 000 років українець був вільною людиною, яка змушена була вирішувати свою власну долю, долю своєї сім'ї і свого народу самостійно, не сподіваючись на будь-яку допомогу. Це, своєю чергою, виховувало в українцеві почуття власної гідності та потяг до незалежності, до свободи [5, с. 158].

Варто відзначити, що в Україні звичаєве право відіграло надзвичайно важливу роль. Адже, перебуваючи сторіччями під владою інших держав та народів, українці зберегли свою самобутність у тих моральних вимогах, що були зафіксовані саме в нормах звичаєвого права.

Водночас жодною мірою не варто не враховувати ранніх норм законів, які виступали у формі договорів – між окремими особами, окремими територіями, сільськими громадами. У давньоукраїнських письмених пам'ятках договір називається – ряд, мир, правда. Зміст таких договорів донесли до нас договори київських князів з греками.

Спершу договори склалися в усній та в письмовій формі, а з кінця XII ст. – тільки в письмовій.

Ідеї суверенітету народу є головними в цих законодавствах. І саме вони знайшли законодавче утвердження у першому кодифікованому документі Русі, який є вінцем правової думки того часу – «Руської правди». До наших днів дійшло близько 100 списків «Руської правди», які були поділені на три редакції – коротка, просторова і скорочена з просторової. Коротка редакція включає Правду Ярослава та Ярославичів, а просторова – всю коротку та доповнення до неї, зроблені до XII ст.

Ознайомлення з західноєвропейським тогочасним правом дає можливість дійти висновку, що правові норми, зафіксовані в «Руській правді», склали достатньо розвинену систему, незаперечно прогресивну. Це проглядається у низці статей та положень, викладених у зафіксованих правових нормах «Руської правди». Практично ліквідована

смертна кара, яка замінена на право викупу. Навіть можна простежити становлення цієї гуманістичної ідеї.

Як бачимо, ті принципи, до яких ішла світова правова думка впродовж сторіч, лише у XVIII ст. фіксуються у ряді конституційних норм, коли основною цінністю стає людське життя та права індивідуума і, що було найповніше відтворене в Декларації прав людини та громадянина. Прийняті Установчими зборами Франції 4 серпня 1789 року, виникає в духовній культурі Русі XI – XII ст. в принципах та ідеях, висловлених у статтях «Руської правди».

Цілком закономірно, що це стало завершенням того соціального процесу, який сформувався на землях Русі і про який йшла мова вище. Ідеї «Руської правди» отримали значне поширення на землях Великого князівства Литовського, до складу якого волила Україна, починаючи з XIII ст. [1, с. 20].

Військово-демократичні принципи, на яких будувалася Литовська державність, відповідали руському духовному буттю.

Все це і знайшло продовження у становленні нової правової системи, яка отримала назву Литовського статуту і тією чи іншою мірою прямувала шляхом західноєвропейської культури.

Отже, основним авторитетом, який визначав правові норми в Литовській державі, була «Руська правда», тим більше, що українці і були більшістю населення. Основним принципом, неодноразово відображеним у так званих «привілеях», був – «ми старини не рушимо, новин не вводимо». І все ж статті «Руської правди» доповнювалися звичаєвим правом. А от єдиною формою писаного закону водночас були «привілеї».

Різноманіття правових норм різних земель і територій потребувало певної кодифікації. Таку спробу зробив Великий князь Казимир, видавши Судебник в 1468 році, де проголошується ідея рівності громадян усіх верств перед законом, заперечується відповідальність дітей та дружин за злочин батька.

У містах поширюється Магдебурзьке право, яке, зі свого боку, підтверджувало незалежність від влади князя кожного міського магістрату, починаючи з XIII – XIV ст.

Із XIII-XVI ст. Магдебурзьке право поширюється на землях Литовській, Польській, Українській. Водночас дослідники його відзначають, що воно ніколи не діяло, так би мовити, у чистому вигляді, завжди при цьому враховувалися місцеві звичаї, хоча в статті, які стверджували особисту відповідальність кожного громадянина міста, цитувалися та й використовувалися у суді [1, с. 35].

Всі ці різноманітні правові норми у XIV ст. зрештою були кодифіковані і упорядковані у Литовському статуті, в його трьох редакціях (1529, 1568, 1588). І що дуже важливо – всі ці редакції були зроблені руською мовою, тобто тогочасною українською.

Але нас цікавить інша сторона цього питання, а саме – гуманістичний зміст законодавства, яке відображало зміцнення індивідуально-суб'єктної сторони суспільного життя.

На жаль, з кінця XVIII ст., коли була ліквідована автономія земель Лівобережної України та здійснені три поділи Речі Посполитої, Правобережна Україна повністю входить до Російської імперії і втрачає всі окремішні правові норми.

Для України, як і для інших народів, які потрапили до колонізаційного поневолення, визначальною і вирішальною в їх долі завжди була воля «центру», тобто колонізатора. І лише можна дивуватися і захоплюватися тим фактом, що українці, які зазнали 750 років втрати власної державності все ж не розчинилася, не загинула під тиском колоніальних режимів.

Боротьба за це національне самоусвідомлення розпочинається ще з XIII ст. і лише в XX ст. отримує певну практичну реалізацію. Варто відзначити, що ця боротьба велася в дуже несприятливих умовах не лише зовнішнього порядку, але, й не меншою мірою внутрішніх ситуацій.

Одним із центральних питань, що привертають увагу мислителів Європи і стають надзвичайно гострим для України, були державно-правові питання.

Найяскравіше втрата етнічної та національної самостійності проявилася в політичній та правовій сферах. Починаючи з Юрася Хмельниченка та Івана Виговського і завершуючи Іваном Мазепою та Кирилом Розумовським Москва невтомно і несхибно

проводила політику обмеження українських прав і злиття українців з російською ментальністю аж до розчинення в ній. Вирішальним у цьому сенсі виявився період, який випадав на середину XVII – початок XVIII ст. [4, с. 106].

Почалося це з так званих «Статей Богдана Хмельницького», які були прийняті на раді 27 жовтня 1659 року.

Таким чином, всі ті права, за які проливали українці кров, були зневажені, що викликало хвилю обурення практично всіх кіл населення України.

Важливе місце у встановленні правознавчої думки в Україні є феномен Пилипа Орлика та його Конституція, яка була написана в 1710 році, майже за 80 років перед Конституцією США.

Конституція Пилипа Орлика мала дві частини: декларативну та, власне, суспільний договір, який складався з 16 пунктів.

Перше, на що орієнтована Конституція, – це проблема встановлення національного суверенітету, визначення території української держави, забезпеченням демократичних прав людини.

Що вирізняло цю Конституцію – це те, що законодавча (Генеральна рада, що повинна була скликатися тричі на рік), виконавча (сам гетьман і генеральна старшина в цілому) та судова влада виступали в єдності. *«Цим були вироблені незначні ще в Європі демократичні засади суспільного життя... У ряді статей йдеться про встановлення парламентської республіки, в якій має постати загальне виборче право, виборність усіх цивільних і військових посад і принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову»*, – відзначає відомий український вчений-юрист О. Ф. Фрицький [6, с. 60].

Єдність цю можна пояснити тим, що не виділені основні структурні державні складники в Україні на той час.

Те, що різко відокремлює Конституцію Пилипа Орлика від інших європейських, – це досить заглиблене включення в історію нашого народу. Та й не могло бути інакше, оскільки навколо національно-ідентичних питань кривавились всі події XVI – XVIII ст., і основною ідеєю цих подій була «золота вольность» як суспільно-народної.

Державної, з одного боку, а з другого – концепції, до яких світ доростає лише на особистої ідеї [1, с. 89].

Розвиток правових ідей в Україні, що привели Пилипа Орлика до створення першої Конституції в Європі, що зафіксувала концепції, до яких світ доростає лише сьогодні, коли метою права, його змістом стає неповторність буття кожної людини, її цінність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бичко Ада. Феномен Пилипа Орлика: (аналіз філософа) / А. Бичко. – К. : ТОВ «XXI ст.: діалог культур», 2009. – 252 с.:іл.
2. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Русі епохи середньовіччя IX – XV століть. Книга 1. – К., 2002.
3. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів, 1990.
4. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів, 1990.
5. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К., 1992.
6. Фрицький О. Ф. Конституція – Основний закон держави / О. Ф. Фрицький // Конституційне право України. – К., 2004.
7. Хвильовий М. Думки про течії. Твори в 2 т. М. Хвильовий. – Т. 2. – К., 1990.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Багмет М. О., д.і.н., професор, проректор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету ім. Петра Могили;*
Колісниченко А. І., д.і.н., професор Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.